

Dil -dile, il – ile dogan

Category: Kitapcy, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Dil -dile, il – ile dogan DIL – DILE, IL – ILE DOGAN

Diliň taryhyny öwrenmekde möhüm çeşmeleruň biri halk döredijiligidir. Bu babatda halk döredijiliginiň ýazuwly görnüşiniň has ygtybarlydygyny ilkinji nobatda bellemek gerek. Ýöne dilden aýdylýan, dil üsti bilen nesilden-nesle geçip gelýän halky eserleriniň hem ähmiýetini peseltmek bolmaýar. Dilleriň deňeşdirmesinde, esasan-da, garyndaş dilleriň deňeşdirme-taryhy derňewinde halk döredijiligi uly orny eýeleýär. Biz muňa türki dilleriň günorta-gümbatar (oguz) toparyna girýän türkmen dili bilen türki dilleriň gypjak (gypjak-nogaý toparçasy) toparyna degişli bolan nogaý diliniň nakyllaryny deňeşdirenimizde has-da aýdyň göz ýetirýäris. Nogaý dilinde gepleýän halk, esasan, Russiýa Federasiýasynyň Stawropol, Krasnodar ölkelerinde, Astrahan oblastynda, Dagystan Respublikasynda ýaşaýar.

Nakyllar her bir halkyň asyrlaryň dowamynda döreden, az sözde giň many aňlatmaga hyzmat edýän ruhy gymmatlyklarynyň önümidir. Olar gözbaşyny taryhyň irki döwürlerinden alyp gaýdyp, özünde halkyň dünýägaraýşyny, durmuş pelsepesiniň aýratynlyklaryny, döp-dessurlaryň özboluşlylygyny, tebigat hadysalaryna bolan gatnaşygyny jemleýär.

Hormatly Prezidentimiz nakyllaryň, atalar sözleriniň ähmiýetini şeýle kesgitleýär:

«Pederlerimiziň pähim-paýhasyndan syzylyp şu günlerimize gelip ýeten parasatly sözleri halkymyzyň durmuşyny, ykbalyny, sözüniň hem-de sazynyň şirinlik gymmatyny özünde jemleýän hazynamyzdyr, gözelligiň göwher gaşydyr. Durmuş hadysalary, watançylyk, edermenlik, ynsanperwerlik, ygrarlylyk, edep-terbiýe ýaly ahlak gymmatlyklarynyň esasynda döredilen atalarymyzyň paýhas çeşmesi biziň günlerimizde täze ideýalar, täze garaýyşlar bilen baýlaşyp, ýaşamagyny dowam etdirýär, gül

açýar».

Nakyllaryň düzümine giren sözler halkyň taryhy ösüşindäki bolup geçen ýagdaýlary beýan edýär. Şunuň netijesinde-de, halkyň meşgullanan kärlerini, hünärlerini, ynançlaryny, haýsy halklar bilen gatnaşyk edendigini hem nakyllaryň sözlük düzümi arkaly bilmek bolýar. Halklaryň arasyndaky gatnaşyklary öwrenmekde, garyndaş dilli halklaryň dil umumylyklaryny ýüze çykarmakda nakyllar wajyp ähmiýete eýedir.

Türki halklaryň halk döredijilik eserlerini deňeşdireniňde olaryň arasyndaky meňzeşligi, örän ýakynlygy duýýarsyň. Bu ýagdaý nakyllar babatda-da şeýledir. Türkmenleriň we nogaýlaryň nakyllaryna ser salanyňda, olaryň arasyndaky baglanyşygyň, meňzeşligiň örän köpdüğine göz ýetirmek bolýar. Bu iki türki halklaryň nakyllarynyň arasyndaky umumylygy öwrenenimizde, olary iki topara bölmegi maksadalaýyk hasapladyk.

Birinji topara girýän nakyllar sözlük düzümi, şeýle hem manysy taýyndan biri-birinden hiç hili tapawutlanmaýarlar. Olaryň arasyndaky tapawut diňe ses tarapdan, ýagny fonetik taýdan ýüze çykýar:

Ýakma – bişersiň, gazma – düşersiň (türkmençe).

Якпа – писерсинь, казба – туюсерсинь (ногаýça)

Bal tutan barmagyny ýalar (türkmençe).

Бал туткан бармагын ялар (ногаýча).

Açsam – aýamda, ýumsam – ýumrugymda (türkmençe).

Ашсам – аямда, юмсам – юмырыгымда (ногаýча).

Garga garganyň gözünü çokmaz (türkmençe).

Карга каркадынь козын шокымас (ногаýча).

Ýatyp galandan – atyp gal (türkmençe).

Ятып калганша, атып кал (ногаýча).

Ilçä ölüm ýok (türkmençe).

Елшиге оylim йок (ногаýча).

Gorkana goşa görner (türkmençe).

Коркакка кос коьринер (nogaýça).

Ikinji topara girýän türkmen we nogaý nakyllarynyň fonetik tapawutlaryndan başga, käbir sözlerinde hem aýratynlyk bardyr. Ýöne nakyllaryň manylary meňzeşdir, olar şol bir manyny aňladýarlar:

Ýagşylyk ýerde ýatmaz (türkmençe).

Яхшылык ерде калмаз (nogaýça).

Suw görmän tamman çykarma (türkmençe).

Сув корьмей этик шешпе (nogaýça).

Gassaba ýag gaýgy, geçä – jan (türkmençe).

Касапшыга мал кайгы, кара эшкиге ян кайгы (nogaýça).

Batyr bir öler, gorkak – müň (türkmençe).

Батыр бир оьлер, коркак уьш оьлер (nogaýça).

Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez (türkmençe).

Кылыш ярасы туьзелер, тил ярасы туьзелмес (nogaýça).

Mysal getirilen nakyllary biri-birinden «ýatmaz – калмас», «tamman – этик», «ýag – мал», «müň – уьш», «biter – туьзелер», «bitmez – туьзелмес» sözleri tapawutlandyrýar. Türkmenwe nogaý dillerindäki nakyllaryň arasyndaky bu tapawut nakyllaryň manysyna hiç hili täsir etmeýär. Aýdyljak bolunýan pikir, öňe sürülýän garaýyş iki halkyň nakyllarynda-da birmeňzeşdir. Mundan başga-da, «tyg – кылыш», «biter – туьзелер», «bitmez – туьзелмес» sözleri-de bellibir derejede stilistik sinonimdir. Şeýle-de, türkmen nakylyndaky «tamman» sözüniň deregine nogaý dilindäki nakylда «этик» (ädik), «ýag» sözüne derek «мал», «müň» sözüniň ýerine «уьш» sözleri ulanylypdyr. Bu sözleriň her halkyň nakylynda aýratyn görnüşde bolmagy onuň milli aýratynlygy bilen baglanyşyklydyr. Ýöne şonda-da ýokarda görkezilen türkmen dilindäki nakyllary nogaý dilinde, nogaý dilindäki nakyllary bolsa türkmen dilinde şol durşuna, üýtgetmezden ulanmak mümkindir.

Nogaý dilinde ulanylýan nakyllaryň käbiri nusgawy edebiýatymyzyň eserlerinde hem duşýar. Meselem, nogaý dilinde «Еки кемединь куйрыгын ыслаган сувга кетер» («Kim iki gäminiň guýrugyndan tutsa, ol suwa gider») diýen nakyl bar. Bu nakyl XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Mämmetweli Keminäniň «Garyp» goşgusynda çeper beýanyny tapypdyr:

Gark bolar diýler şoňa,
Kim iki gämini tutan.

Türkmen we nogaý nakyllarynyň arasyndaky umumylyklar düýpli öwrenilmegini talap edýär. Sebäbi garyndaş dilleriň deňeşdirilmegi dilleriň ösüşindäki kanunalaýyklyklary kesgitlemäge ýardam edýär. Biz türkmen nakyllaryna meňzeş bolan käbir nogaý nakyllaryny 1963-nji ýylda neşir edilen » Ногайша-орысша соьзлик» kitabynyň esasynda, nogaý dikinde ulanylyşy ýaly görnüşde okyjylara hödürleýäris.

Акыл яста тувыл, баста (Akyl ýaşda däl, başda).

Аланга алты да аз, беренге бес те коьп (Berene bäs köp, alana alty az).

Алтын-куьмис тас экен, арпа-бидай ас экен (Arpa gylçyk aş eken, altyn-kümüş daş eken).

Аьрвкетте-берекет (Herekete – bereket).

Аьруьв соьз йыланды иннен шыгарар (Ýagşy söz ýylany hinden çykarar).

Ата барда-увыл яс, ага барда – ини яс (Ata barka, ogul ýas, aga barka – ini).

Авызы суьтке куйьген, юртты уьрип ишер (Süýtde agzy bişen suwy üfläp işer).

Балалы уьй – базар, баласуз уьй – мезар (Çagaly öý – bazar, çagasyz öý – mazar).

Бас сав болса, борьк табылар (Baş sag bolsa, telpek tapylar).

Берсень – аларсынъ, эксень – оларсынъ (Ekseň – orarsyň, berseň – alarsyň).

Дурысы ман йыласанъ, сокыр кьозден яс шыгар (Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar).

Ет этке, сорпа бетке (Et ete gider, çorba – pete).

Коьп туькирсе коьл болар (Köpüň dilegi köl bolar).

Коьп куьлкидинь арты сыйт (Köp gülen bir aglar).

Куьлме достынъа, келер басынъа (Gülme goňşyňa, geler başyňa).

Кырк йыл кыргын болса да, аьжелли оьлер, аьжелсиз калар (Kyrk ýyl gyran gelse, içinde ajaly ýeten öler).

Молла кьоп болса, токлы арам оьлер (Çorany köp bolsa, toklusy haram öler).

Сорап бергенше, согып бер (Sorap berenden urup ber).

Шынтысы ман йыласа, сокыр козден де яс шыгар (Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar).

Яхшылык эт те, сува тасла, балык билер, балык билмесе, Халк билер (Ýagşylyk et derýa at, balyk biler, balyk biler, balyk bilmese, Halyk biler).

Ялгыз койды боьри ашар (Sürüden aýrylan goýny gurt iýer).

Язда мыйы кайнаганнынь, кыста казаны кайнар (Tomus depesi gaýnamadygyň guş gazany gaýnamaz).

Tagandurdy BEKJÄÝEW,
TDU-nyň uly mugallymy.

«Türkmen dili», 2016. Türkmen dili